

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים -
שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ,
בעל 'תבואות הארץ'
אבי ששון

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבזים
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דָמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים -

שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ,
בעל 'תבואות הארץ'

אבי ששון

מבוא

בתולדות ההיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל שמור מקום נכבד לאשתורי הפרחי וליהוסף שווארץ, ש־500 שנים מפרידות ביניהם. שניהם הוגדרו כפי חוקרי הארץ 'ראשון חוקרי הארץ' ובכינויים דומים אחרים. שני המקורות הגאוגרפיים-היסטוריים העיקריים שעמדו לפני כותבי הארץ בעת החדשה היו ספרו של אשתורי הפרחי וספריו של יהוסף שווארץ, ובהם בעיקר תבואות הארץ. אצל רבים מהם החלו מקורותיהם באשתורי והסתיימו בשווארץ. כך למשל אצל אליהו ספיר (1869-1913),¹ אצל א"מ לונץ בכמה מספריו ואצל עוד אחרים.²

גם בקרב חוקרים של ממש שביססו את המחקר הגאוגרפי-היסטורי של ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מנית ובראשית תקופת המנדט זכה שווארץ להערכה רבה ביותר, בדרך כלל בזיקה ישירה לאשתורי. שמואל קליין (1886-1940) למשל, ראה בשווארץ את החוליה האחרונה בשרשרת המתחילה באשתורי הפרחי.³ כמו קליין גם ישעיהו פרס (1874-1955), שלא חסך שבטו משווארץ, סיכם את סגולותיו של שווארץ ואת תרומתו: "אחרי אשתורי הפרחי היה שווארץ היהודי הראשון שתרם תרומה חשובה למדע ארץ ישראל, שזכתה להכרה והוקרה".⁴ מעניין לציין שבדומה תפסו את שמואל קליין מעריכיו המתבטאים למשל בדברים שכתב דוד ילין לזכרו: "אחרי אשתורי הפרחי ויהוסף שווארץ קם הוא (קליין) מזוין בכל הידיעות היהודיות כרב בישראל ובכל הידיעות החיצוניות כאחד גדולי המדע בימינו בקרב הגויים".⁵

1. ספיר, תרע"א.

2. לונץ, תרנ"ט; לונץ, תרנ"א; לונץ, 1979.

3. קליין, תרצ"ז, עמ' 81.

4. פרס, תשכ"א, עמ' 69.

5. ילין, ת"ש, עמ' 93.

קווי הדמיון החברתיים והגישה הבסיסית למחקר הביאו חוקרים רבים בעת החדשה לראות בשווארץ את ממשיך דרכו של אשתורי הפרחי. אחת ההוכחות לתמיכה בגישה זו הייתה השימוש הרב שעשה שווארץ בספרו של אשתורי. כך צמחו למעשה שני ראשונים - ששנות דור מפרידות ביניהם - למעין מייצגי גישה מסוימת בכתיבת הארץ. אלא שעיון מעמיק בכתיבי שווארץ מגלה עד כמה התנהל האיש בגישה מדעית קיצונית יחסית לזו של אשתורי הפרחי, לעתים רבות עד כדי שלילת גישת אשתורי. אלא ששווארץ בכתיבתו המצטנעת נמנע אמנם מלמתוח ביקורת ברורה על אשתורי אך ידע לרמוז עליה, למשל בביקורתו על שיטת הזיהוי הפונטי (צלילי) של המקומות ההיסטוריים, שיטה שאשתורי נהג בה כבסיס עיקרי בזיהויו.

במאמר נציג את שיטת המחקר של רבי יהוסף שווארץ בעבודתו הגאוגרפית-היסטורית, בהצגת זיקה מצד אחד לספרו של אשתורי, ובהתנגדות לגישת המחקר שלו מצד אחר. בפרספקטיבה היסטורית ברור לנו שמדובר בשתי חוליות חשובות בשרשרת המחקר ההיסטורי, ולכן ננסה להעריך את תרומת 'החוליה האחרונה', יהוסף שווארץ, בהשוואה ל'חוליה הראשונה' בשרשרת, אשתורי הפרחי.

תקציר ביוגרפי

יהוסף בן מנחם שווארץ נולד בפלוס (Floss) שבגרמניה ב-יז במרחשוון תקס"ה (22 באוקטובר 1804). כיתר אחיו חונך הנער יהוסף על ברכי תורת ישראל. באוניברסיטה בוויירצבורג (1821) רכש השכלה במדעי הגאוגרפיה והאסטרונומיה, ולימים עסק בהם בספריו. במהלך לימודיו הגיע שווארץ להכרה שרק בארץ ישראל יוכל יהודי שכמותו להגיע לשלמות ולאחידות בין הפעילות הרוחנית ובין הנאמנות לקודשי ישראל, ובשנת תקצ"ג (1833) עלה לירושלים והשתקע בה. הוא נמנה עם ראשי 'כולל הו"ד', ואף היה מועמד לנהל את בית הספר החדש, לימים 'למל'. כל חייו חי בצניעות ובסבל רב (ארבעה מבניו נפטרו בצעירותם). בשנת תרכ"ה (1865) נפטר רבי יהוסף שווארץ בהותירו אחריו אלמנה, שתי בנות ויבול ספרותי רב.

מסקירת כתביו אנו למדים שהמחבר הקדיש את חייו לשני עניינים גדולים: יהדות וארץ ישראל. מתקבל הרושם כי מבחינת שווארץ בעיסוק בשני התחומים גם יחד בא לידי ביטוי השילוב האמתי של 'תורה עם דרך ארץ' במובן העמוק של המושג. אפשר לומר שכל מפעלי המחקר של שווארץ נבעו מהצורך לסייע להבהיר עניינים הלכתיים הקשורים במציאות הארץ ישראלית.

עם הגיעו לארץ ישראל סיגל שווארץ לעצמו את מנהגי הלבוש של היהודים המקומיים כדי שיוכל לנוע ברחבי הארץ בלי פחד ובלא משיכת תשומת לב מיוחדת. בכך הוא קיווה כי יוכל לרדת לחקר שורשי המנהגים והמסורות המקומיות. שווארץ כיבד את יושבי הארץ הערבים והוקירם, ואף נפגש עמם בסירוי הרבים. נוסף על עבודת השדה מגלה שווארץ בכתביו בקיאות רבה במקורות היהודיים וכן בכתבי ההיסטוריונים היווניים-רומיים לדורותיהם. בימי שבתו בירושלים החלו חוקרים נכריים, כגון איש הדת והארכיאולוג אדוארד רובינסון, לפתח חקירה שיטתית של ארץ ישראל. מעניין שבספרו לא נזכרו חוקרים אלה בשמותיהם, הגם שברור לנו כי הכירם ואף נפגש עמם. בניסיונות זיהוי האתרים ההיסטוריים השתמש שווארץ פעמים רבות בביטוי 'יש אומרים', שלעניות דעתנו מכוון לחוקרים אלו. הסיבה להתעלמות המכוונת מעבודת חוקרים אלו נובעת לדעתנו מחוסר שליטתם במקורות היהודיים, ולכן, על פי שווארץ, נפגעה רמת מחקריהם. הגם שאינו מציין כל שימוש שהוא במחקריהם של נכרים, ייתכן שהמפגשים עמם הוסיפו ממד ארכאולוגי-סביבתי לידיעותיו של שווארץ.⁶

כחלק מעבודת המחקר הגאוגרפי-היסטורי - התיאור והתיעוד - שלח שווארץ את ידיו גם בתחום הקרטוגרפי והציור. הוא קשור בהוצאת כמה מפות ארץ ישראל לאור, והראשונות שבהן יצאו בגרמניה טרם עלותו לארץ ישראל.⁷ כדי להביא את דבר הארץ ונופיה למגורים רבים של האוכלוסייה היהודית בארץ ובעולם, צייר שווארץ אתרים ונופים בירושלים וביהודה.⁸

מבוא לשיטות המחקר של שווארץ

למען הסר ספק מקוראי ספריו, ובעיקר מהיהודים שבהם, הרחיב שווארץ בהקדמות לספריו את השיטות שנקט במחקריו. אפשר לאפיין את שיטתו בכלליות כמבוססת בעיקר על מראה עיניים ועל מקורות יהודיים, ומנגד על התעלמות ממקורות אחרים שאינם מבוססים על מקורות אלו או על התנצחות עמם ועם המחקרים הנגזרים מהם. כמה דרכים ושיטות אפיינו את מחקריו של שווארץ:

- א. שליטתו במקורות היהודיים;
- ב. שימוש במקורות נכריים;
- ג. עבודת שדה;
- ד. מידע ממחקרים ומחוקרים בני זמנו;

6. ששון, 2007; ששון, תשס"ה; ששון, תש"ס; ששון, תשנ"ח; ששון, תשס"ה.

7. ששון, תשנ"ד¹ ששון, 1999; ששון, תשנ"ד².

8. ששון, תשס"ג; ששון, תשס"ד, עמ' ריב-רכג.

- ה. מידע מן האוכלוסייה המקומית;
 ו. תיאורי 'זמן ומרחק' וחישוביהם;
 ז. קשרים עם המוזאון הביולוגי במינכן;
 ח. יחס ביקורתי למחקר הטופונומי ולשיטת הזיהוי הפונטי.

א. שליטתו של שווארץ במקורות היהודיים לדורותיהם ויחסו למקורות חז"ל

שווארץ העמיד את השימוש במקורות המקראיים ובמקורות חז"ל מעל לכל הקריטריונים האחרים, וגם אם לעתים עמד על טעותם, הביא את דעתם כדעתו הוא:

וגם אנכי בעת כתבתי לשון הנ"ל: 'מגדל צפון-מערב טבריה כחצי שעה', כבר ידעתי המציאות שהוא מרחק יותר ויותר, עם כל זה כתבתי כן מאחר שחז"ל גבלו כן. וכן כתבתי בספרי ... לדחות המציאות הנוכחית מפני דברי חז"ל שהם ודאי ידעו מציאות עיר מושבם בעת ההיא.⁹

שווארץ, האמון על דברי חז"ל, היה מודע למתח שבין מקורות היסטוריים אלו ובין המציאות, ומצא פתרונות פשוטים לכאורה, כמו למשל בבעיה זו: "וכונתי כחצי שעה הממהר ללכת. אף כי להולך כדרך כל בני אדם לא יגיע שמה במשך זמן חצי שעה."¹⁰ בשאלה שנשאל במינכן על כשרותה של חיה הנקראת גנו, הוכיח שווארץ את קנאותו למקורות המסורתיים גם אם היא עשויה להשפיע על פרשנותו ועל הבנתו את המציאות. לאחר שזיהה את החיה ועמד על כשרותה, ניצב שווארץ לפני הקושי בזיהוייה עם אחת משבע החיות הטהורות הנזכרות בתורה, שכן חיה כזו אינה נזכרת ברשימה זו:¹¹

לא יתכן שנמצא יותר מז'... חיות טהורות. ועל דבר החיה גנו או אינה חיה טהורה או אחת משבע הנזכרות בתורה היא... ועל ידי חקירתי ודרישתי... נתברר לי ידיעה ברורה שהיא יחמור... ולדעתי אין ספק שיחמור הוא גנו וכך יש לתרגמו.¹²

כאמור, הפסיקה הסופית מתיישבת עם המקורות הקדומים ואינה סותרת אותם. ואולם אין להבין מגישה זו כי שווארץ הסיט את הדיון מן הבעיות המדעיות לטובת התפשרות עם המקורות. אדרבה, הוא רתם את המדע להבנת המקורות הקדומים - הברורים והסתומים.

9. שווארץ, תרכ"ב, עמ' כ.

10. שם.

11. על פי דברים יג, ה.

12. שווארץ, תרכ"ב, עמ' סד-סה, א.

כך נהג בשאלה הנוגעת לזיהוי הגנו - וחקר ודרש בעניינו במוזאון לטבע, בפולקלור הערבי ובמקורות מגוונים - עד שהגיע למסקנה המתיישבת עם המקור המקראי. במקום אחר הוא עודד את הקורא: "וזה לך האות שכל דברי חכז"ל אמיתיים ואף שנראים לפעמים סותרים המציאות, אבל בחקירה ודרישה ובידיעת איכות ומהות וענייני הארץ - מקום חכמים אלה - נמצא שכל דבריהם אמת וצדק".¹³

ב. שימוש במקורות נכריים

נוסף על שליטתו במקורות היהודיים, השתמש שווארץ רבות בכתבי אבסביוס והירונימוס. הוא הרבה לצטט את שניהם ולהזכירם בקשר לאונומסטיקון.¹⁴ השפעת ספר זה על שווארץ ניכרת בסגנון הכתיבה ובתיאור הגאוגרפי התמציתי, שהוא תיאור 'אונומסטיקוני' שהיה מקובל בקרב חוקרים אחרים במאה ה-19. ספר נוסף ברשימת ספרי העזר הזרים שהיו לפני שווארץ הוא תרגום השבעים לתנ"ך או 'תרגום ה'72', כפי שכונה אותו שווארץ.¹⁵ גם כאן גילה שווארץ בקיאות רבה בנוסח התרגום ובניסיונות זיהוי האתרים המובאים בו. שווארץ לא הזכיר את ספר הברית החדשה בשמו המפורש, אם כי אפשר לשער כי הכיר ספר זה ועיין בו, אולם הוא לא מצא צורך להביאו לידיעת אחרים.

ג. עבודת שדה

אחד היסודות המייחדים את מחקריו של שווארץ ואת דרך עבודתו הוא עבודת השדה היסודית, מעבר למחקר הספרותי. שווארץ העיד על עצמו: "אכתוב את אשר ראיתי בעיני ועליתי ההרה וירדתי בעמק וחקרתי ודרשתי היטב בעמל ובטורח".¹⁶ בנוסח דומה כתב על עצמו בהקדמה לספר תבואות שמש: "יותר מארבעת אלפים פעמים השגחתי וטרחתי לראות הנץ החמה".¹⁷ נראה אפוא כי מדובר בחוקר שלא חסך כל מאמץ כדי להביא את הדברים על דיוקם וכהווייתם ממקור ראשון. שווארץ ראה בכך ייעוד: "אני זכיתי לשבת בארץ הקדושה למה לא אטריח ברצוא ושוב להטיב לזולתי, וליתר יושבי חו"ל שאין לאל ידם לעשות כן, ולחולקם ממה שחנני ה'".¹⁸

13. שווארץ, תר"ס, עמ' שע.

14. שם, עמ' קכט. בין סוף המאה ה-17 לראשית המאה ה-20, עם הופעת מהדורתו המדעית של קלוסטרמן לאבסביוס, עמדו לפני חוקרים כמה תרגומים ליוונית. על כך ראו: מלמד, תשל"ה, עמ' ה.

15. שם.

16. שווארץ, תר"ס, עמ' IXXX.

17. שווארץ, תר"ג, ראו הקדמה.

18. שווארץ, תר"ס, עמ' XXXIV.

שווארץ היה קנאי גדול לעבודת שדה מקורית, והפנה את תשומת לב הקורא לחיפושו אחר האמת:

והנה ידוע ידע הקורא כי טרחתו בכל אפשרי ובעז"ה דברי ע"פ המציאות והאמת. וידע נאמנה אם ימצא בדברי מחקרי הארץ (וביותר אשר לא ראו את הארץ) דברים שאינם מסכימים עם דברי לא יאבה ולא ישמע לו, כי כל דבריהם בדרך אומד הדעת. כי מי שלא ראה את המציאות ולא ידע דברי חכז"ל אי אפשר לו להגיע לתכלית המבוקש.¹⁹

כאמור, קיווה שווארץ כי בסגלו את מנהגי המקומיים (לבוש וכיו"ב) יוכל לחקור היטב את שורשי המנהגים והמסורות בארץ. מבחינה זו דומה שווארץ לחוקרים מערביים אחרים שסיירו בארץ ישראל בימים ההם, כגון אולריך ג'ספר זטצן (1767-1811) ויוהאן לודויג בורקהארט (נפטר ב-1817).

ד. מידע ממחקרים ומחוקרים בני זמנו

כאמור, בימי שבתו בירושלים החלו חוקרים בני המערב כרובינסון לפתח חקירה שיטתית של ארץ ישראל. סביר להניח כי פעילותם הייתה אחד מגורמי המוטיבציה של שווארץ בחקר הארץ. הוא אמנם אינו מזכיר חוקרים אלה בשמם כנראה, בשל חוסר שליטתם במקורות היהודיים שפגע, לדעתו, ברמת המחקר שלהם.

ה. מידע מן האוכלוסייה המקומית

כפי שציינו לעיל, שווארץ הוקיר את יושבי הארץ הערביים ואף נפגש עמם בסוריו הרבים. מתושבים אלו דלה מגוון פרטים הנוגעים בעיקר לאתרים ולשרידים בשטח: "השייך של כל הערבים הודיע לי כל השמות... דברים יקרי ערך".²⁰ למרות אהדתו למקומיים ותרבותם קבע שווארץ: "לא אשגיח בחקירותי על שמות בלשון ערבי אם הוא התנגדות למשמעות מקראי קודש".²¹ יחסו השלילי אליהם היה רק משיקולי מחקר מדעי, שכן הוא העדיף להתבסס במחקריו על עבודת שדה ועל ניתוח מקורות ולא על עדויות שבעל פה.

ו. תיאורי זמן ומרחק וחישוביהם

שווארץ הרבה להשתמש בציון נתוני זמן ומרחק מאתר אחד למשנהו. לעתים הוא ציין גורם אחד בלבד - מרחק או זמן - ולעתים את שניהם יחדיו. שווארץ לא עסק במדידת

19. שווארץ, תר"ס, עמ' ב.

20. שם, עמ' קיא.

21. שם, עמ' XXXIII.

מרחקי ההליכה שלו במסעותיו מאחר שלא היו בידיו האמצעים לכך; על כן השתמש הרבה מאוד בחישובי זמני ההליכה ממקום למקום, שהוא עניין קל למדידה. בשיטת חישוב זו ירד שווארץ לדיוק גם בפרטי חלקי השעה. בכמה תיאורים שילב שווארץ בין נתוני המרחק לחישוב הזמן. למשל: "שוכו... 9 מיל (ג' שעות ומחצה) מבית גוברין".²² למרות הדיוק הרב יש לשים לב כי דווקא בערכים אלה נסמך שווארץ על כתבי זרים. הוא הוסיף בסוגריים לערכי המרחק ששאב מכתביהם את חישוב הזמן לשיטתו. בבסיס החישוב של שווארץ בתיאורים אלו נמדדה הליכה בקצב של שני מיל וחצי לשעה.

האמור לעיל מחזק את אמינותו של שווארץ כחוקר וככותב גאוגרפיה. אפשר לשער כי אדם אחר שעניינו בגאוגרפיה הוא ספרותי בלבד, היה מכוון את הדברים כך שיובנו הבנה חד-משמעית כפועל ידיו ורגליו הוא. ואולם שווארץ - הדורש מעצמו ומאחרים מחקר מקורי המבוסס על עבודת שטח מקיפה - לא הרשה לעצמו אי-דיוקים.

ז. קשרים עם המוזאון הביולוגי במינכן

שווארץ התעניין גם בנושאים הקשורים בגאוגרפיה פיזית, ובהם גם ענייני טבע וביולוגיה. גם בנושאים אלו היה המניע העיקרי להתעניינותו שאיפתו להבין היבטים שונים במקורות. בחקר בעלי חיים למשל היה המניע העיקרי זיהוי בעלי החיים הנזכרים במקרא, וגם כאן נשענו מחקריו על עבודת שדה שכללה תצפיות ופולקלור ערבי. לעתים עלו נושאים קשים במיוחד ששווארץ לא יכול לפתור באמצעים שעמדו לרשותו, ועלה הצורך לבדוק בעלי חיים מסוימים בדיקה יסודית. שווארץ עמד בקשר מתמיד עם המוזאון במינכן ועם חוקריו, וביקר בו פעמים מספר בעת שהותו באירופה. במוזאון ערך מדידות ובדיקות בבעלי חיים מסוימים שיכול לראות בשלמות ובאופן מסודר רק שם.

ה. יחסו של שווארץ למחקר הטופונומי ולשיטת הזיהוי הפונטי

הגם ששיטת הזיהוי הפונטי הייתה בראשיתה ולמעשה כבר הוכיחה את עצמה, לפחות בעיני החוקרים בני המערב, יצא שווארץ כנגדה וכנגד נוקטיה בבלעדיות:

והערים והכפרים אשר כעת בארץ רובם מוסבות שם בלשון ערבי והכרח גדול לחקור ולדרוש בשמות אלה למצוא מבוקשנו, ולפעמים לא די ששמות אלה לא יועילו לנו לחקירתנו ולדרישותינו, ונהפוך הוא לפעמים מתנגדים להאמת וכונת הפסוק ודברי חכמינו הראשונים יושבי הארץ או סמוך לה... ואנכי לא אשגיח בחקירותי על שמות הערים בלשון ערבי אם הוא התנגדות למשמעות מקראי קודש ולדברי חז"ל בבלי וירושלמי והמדרשים

22. שווארץ, תר"ס, עמ' XXXIII.

והתרגומין וספר הישר (דברי הימים) וספר היוסיפון אשר כל דבריהם נאמנים ונאמרים קודם עת הבלבול שהזכרתי.²³

מכאן יצא שווארץ בהתרסה כנגד החוקרים נוקטי שיטת הזיהוי הפונטי:

וכן כל מחקרי הארץ אשר באו מחו"ל לחקר ולדרוש בדבר הזה ומחברים וכותבים מפות הארץ אשר כל אחד לפי חקירתו ודרישתו אשר חקר דוקא דרך העברה ולפי שמות הערים והכפרים בלשון העם. כל אלה שגו ברואה פקו פליליה. ולהגיע לתכלית הדבר יבוקש זמן הרבה לחקור ולדרוש פעמים ושלוש בכל קצוי הארץ לארכה ולרחבה.²⁴

עם זאת שווארץ לא התעלם מן השמות הערביים. בהיותו שולט בשפה הערבית היה מודע ליתרונות שימור השם ולהשלכותיו. שווארץ לא יצא רק נגד שיטת המחקר המערבי אלא למעשה כנגד בעלי אחד המקורות החשובים שעמדו לפניו, הלא הוא אשתורי הפרחי, בעל כפתור ופרח. כדי שלא לצאת נגדו בבירור הוא השליך את טענותיו כנגד חוקרי המערב. ספרו של אשתורי הפרחי היה אחד מעמודי התווך של ספרות המחקר בכלל ושל שווארץ בפרט, והוא נקט דווקא בשיטה הפוכה לזו של שווארץ: "ואודיעך כי שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל-פה, שמעט מה שנשתנה שם בין הישמעאלים, גם רוב המדבר שבלשונם, הוא לשון התלמוד הירושלמי והבבלי",²⁵ או: "ואזכיר המקום בלשון קודש ובערבי, שעם זה יודו שאי אפשר ממעט שינוי בקצתם",²⁶ וכן: "כי הארץ לעולם עומדת, ובשממונה ברוב, והשנוי בשמות מעט הוא".²⁷ אם כן, שווארץ - תלמיד מובהק של שיטת אשתורי הפרחי - יצא דווקא נגד שיטתו הטופונומית, וחיפש שיטה מקורית משלו. אנסון רייני סיכם את הדיון בעניין שמות המקומות הקדומים וזיהויים במחקר, ועמד על מקומו של שווארץ ועל תרומתו לנושא. מהמספרים שהביא רייני אפשר ללמוד על גישת שווארץ לשיטת הזיהוי הפונטי. על פי רייני, אשתורי הפרחי זיהה 180 שמות מקומות על פי שמות ערביים, רובינסון וסמית זיהו את 'רוב המקומות' במקרא, ואילו שווארץ זיהה כ-100 מקומות על פי שמם הערבי.²⁸ אין מספר זה מבטא את השמות הערביים ששווארץ הזכיר, שכן הוא הביא בספרו מאות שמות ערביים של כפרים ושל אתרים, והשתדל בתוך כך להימנע מזיהוי פונטי.

23. שווארץ, תר"ס, עמ' XXXIII-XXXII.

24. שם, עמ' XXXIV.

25. לונץ, תרנ"ז, עמ' רמה.

26. שם, עמ' רפב.

27. שם, עמ' תרלב.

28. רייני, תשמ"ב, עמ' 26.

יהוסף שווארץ ואשתורי הפרחי - קווי דמיון וקישור

מניתוח כתבי שני החוקרים הנדונים עולה כי קיים דמיון רב ביניהם באשר לנקודת המוצא של כתיבתם ושל עיסוקם בחומר, בקהל היעד שלהם ובשיטות המחקר. אשתורי כשווארץ - ניגש לכתיבת הארץ בגישה דתית-הלכתית, וכניסיון לתת מענה לשאלות ובעיות הלכתיות. שניהם הפגינו שליטה במקורות הקדומים, ההיסטוריים וההלכתיים, וביססו על מקורות אלו את עיקרי מסקנותיהם ותשובותיהם. אשתורי כשווארץ הפנה את ספרו לקהל יעד ברור מאוד - לאוכלוסייה היהודית - וכל שימוש בכתיבה בידי אוכלוסייה אחרת הוא בבחינת ערך מוסף. שיטת הכתיבה הגאוגרפית של אשתורי ואופן עריכת הספר היוו בסיס לכתיבה הגאוגרפית בעת החדשה: הספר ערוך בשיטה 'תלמודית', ממוספר באותיות עבריות, הערכים כתובים בסגנון 'אונומסטיקוני' ולקסיקוני, וההתמקדות היא בהיסטוריה ובגאוגרפיה ההיסטורית. אשתורי כשווארץ ואחרים כתב מתוך היכרות מעמיקה של ארץ ישראל, ובישבו בה. מטרת כתיבת הארץ של אשתורי ו'תלמידיו' היא כ'מדע רוח יישומי והלכתי'. אופי ההתארגנות המחקרית של אשתורי הוא כחוקר יחיד ועצמאי, בלא כל גוף העומד מאחוריו או שאליו הוא מחויב. המחקר הוא עצמאי לחלוטין הן מבחינת אופיו הטכני והן מבחינת תוצאותיו נטולות הפניות.

כ־50 פעמים נזכר אשתורי הפרחי בספרו הגאוגרפי-היסטורי של שווארץ, תבואות הארץ. מניתוח ההתייחסות לכפתור ופרח אפשר להצביע על יחס דו-ערכי כלפיו מצד שווארץ. במחצית מן האזכורים לערך נסמך שווארץ על זיהוי אשתורי ואף קיבל אותם, ובמחצית מהם לערך חלק עליו ואף ביקר אותו ביקורת חריפה. להלן נציג דוגמאות ליחסו של שווארץ כלפי אשתורי.

טיפולוגיה של התייחסותו של שווארץ לכפתור ופרח

1. כשווארץ נסמך על אשתורי הוא רק הזכירו בשם ובסוגריים. כשקיבל את דבריו ציין בלקוניות: "וכן כתב בעל כפו"פ"²⁹.
2. כשווארץ השתמש בתיאורו של אשתורי הוא מביאו כעדות לקיום האתר, כגון: "שילה - ובזמן כפו"פ... היה על תילו... קובת אלשכינה"³⁰; "עזר... ובזמן כפו"פ היתה על תילה"³¹.

29. שווארץ, תר"ס, עמ' קמג, ערך גת.

30. שם, עמ' קפח.

31. שם, עמ' רסט.

3. כששווארץ מתח ביקורת מתונה על אשתורי הוא השתמש במילות נימוס כגון: "במחילת כבוד תורתו שגגה גדולה בדבריו... לא נראה מה שכתב";³² "נמרה... ולא ידעתי כוונתו בזה".³³ כשביקר את אשתורי ביקורת חריפה השתמש שווארץ בטכניקות מגוונות של ציניות, תמיהה ולעתים אף התקפה חזיתית. למשל בדיון על קסטרה כתב: "ולבעל כפו"פ לא נודע קאסטרום הנוכח ודחק את עצמו לפרש ולדעת מציאות ותכונות קסטרה לחיפה ואמר קסטרה הוא קיסרין".³⁴ בדרך כלל כשכיוון את ביקורתו כנגד זיהוי ועבודת שדה, השתמש בשורש רא"ה, כגון "ולפי דעתי שגה ברואה".³⁵ כך למשל בזיהוי עזקה כתב שווארץ: "למזרח 'תל סאפיא' בערך שעה וחצי הכפר 'תל עזקאריא' והוא לפי דעתי עזקה. ובעל כפו"פ כתב שעזקה היא בין עזה ונחל מצרים (אלעריש) וקוראין לו זעקה ע"כ, שגה ברואה, כי עזקה היתה סמוך לשוכו כמו שנאמר בין שוכה ובין עזקה".³⁶ בדיון על הר ההר העלה את רמת הביקורת והציניות וכתב למשל: "ומה מאוד פלאים בעיני דברי בעל כפתור ופרח... שהרחיב גבול א"י עד מאוד... ונדמה לו שמצא שם ערים אשר כסו רחוב עמה חלבה (ולא שמצא שמות אלה כי אם הוא רוצה לפרש שמות הכפרים שם על שמות אלה). ולפי דעתי שגה ברואה...".³⁷ לעתים לא היסס שווארץ לתקוף את אשתורי, כפי שעשה למשל בדיון על אודות זיהוי קבר חולדה, שבו האשים שווארץ את אשתורי בזיהוי שגוי של הקבר ובגירירת שורת החוקרים והציבור בעקבותיו: "ועתה ישמע השומע ויראה הרואה איך שגגה גדולה ושקר וכזב גדול והבל נמצא בידי המון עם מבני עמנו".³⁸

4. ביטוי לקנאת סופרים בין השניים אפשר לראות לעתים בין השיטין, כששווארץ מנסה להסב את תשומת לב הקורא לשיטתו שלו, כגון "נפתלי ואשר... ודברי בעל כפו"פ בביאור תחומי ומעמד חלקי השבטים כי אינם מובנים ואינם מדוקדקים... ובעזר האל אם תעיין בכל דברי אלה מובן הכל וירוח צמאונך".³⁹

32. שווארץ תר"ס, עמ' קעח, הערה 1.

33. שם, עמ' רעא.

34. שם, עמ' ר.

35. שם, עמ' רסב, ערך 'בצרה'.

36. שם, עמ' קכב.

37. שם, עמ' לז.

38. שם, עמ' שמת-שנא.

39. שם, עמ' רמג וראו עוד שם, עמ' קכה, קלה.

‘יבוא השלישי’ – יצחק גולדהאר וביקורתו על השניים

יצחק גולדהאר נולד בעיר סלוצק שבחבל מינסק ברוסיה ועלה ארצה בשנת תרנ"ה (1895), התיישב בראש פינה ושימש מודד קרקעות שרכשו פקידי הברון רוטשילד, ומכאן היכרותו המעמיקה עם הארץ. גם גולדהאר כשווארץ היה בעל רקע תורני ומעורה בחיי היישוב היהודי בגליל.⁴⁰

בשנת תרע"ג (1913) יצא לאור ספרו *אדמת קדש*, העוסק בגאוגרפיה של ארץ ישראל ומלווה בשבע מפות צבעוניות ומדויקות. זהו כנראה הספר הראשון שפורסמו בו מפות כאלה.⁴¹ הספר זכה ל'הסכמת' גדולי הרבנים בארץ ישראל, כמו הרב יהושע דיסקין והרב אברהם יצחק הכהן קוק מירושלים, וכן הרב יעקב רידב"ז, מראשי הקהילה הספרדית בצפת. שיטתו של גולדהאר בחקר הארץ ובכתיבת הספר דומה מאוד לשיטתו של שווארץ; גם הוא יוצא למחקר מהמקורות היהודיים ומהשאיפה להתחקות אחר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל.

מן העיון בספר מתקבל הרושם כי הוא נכתב כביקורת על ספרו של שווארץ, וכמעין 'תשובה' אחרת להבנת הגאוגרפיה ההיסטורית. כ-90 פעמים הזכיר גולדהאר את שווארץ בשמו המפורש, והטיח בזיהויו, בדעותיו, בהשערותיו ולעתים גם באישיותו ביקורת נוקבת ועולבת. בשום מקום לא התעמת גולדהאר עם שווארץ בגוף הטקסט אלא בהערות השוליים. חשוב לציין כי גולדהאר השתדל שלא להתעמת עם חוקרים אחרים בגוף הטקסט, וכך גם נהג כלפי שווארץ. ואולם לעתים הביא דברי אחרים והתעמת אתם בטקסט עצמו, אך בשווארץ לא נהג כך מעולם, וכך מועצם אופי הביקורת כלפי שווארץ. להלן מספר הערות מצומצם המעידות על היחס של גולדהאר כלפי שווארץ ועל המתח שביניהם. "אין להאריך בשגיאות בעל תבואות הארץ",⁴² "מה שכתב... דברי הבאי הם... אשר בלי ספק סיפרו לו החמרים... וחמרים כאלה מגידים לאיש ואיש כהרהורי דלביה".⁴³

עצמה כזו של הערות לא מצאנו כלפי גאוגרפים וחוקרים אחרים. ברוב ההערות שווארץ אינו מופיע בשמו המלא אלא תחת הכינוי 'בעל תבה"א' - בעל תבואות הארץ, או בכינוי כללי 'המחברים שקדמוני'. גם בכך יש לדעתנו ביטוי ציני של יחס המחבר לעמיתו למקצוע. רק בשני מקומות החמיא גולדהאר לשווארץ. האחד - בזיהויו את בית אל, והאחר - בזיהויו

40. הרוזן, תשל"א, עמ' 230-235, 324-325; קרסל, תשל"ה.

41. גולדהאר, תרע"ג. עוד על פעילותו המדעית של גולדהאר ראו: ששון, (בהכנה); ששון, תשס"ד; ששון, תשס"ד; ששון, תשנ"ח, עמ' 156-160.

42. גולדהאר, תרע"ג, עמ' מט.

43. שם, עמ' סב.

ארץ צוף בגלעד. גם כאן מדד גולדהאר את מילותיו ולא הרבה בשבח שווארץ, והשתמש בביטויים "ובזה נכונים דברי בעל תבוה"א", או "יגר שהדותא ומצפה גלעד היא עיר צוף כמו שאמר בעל תבה"א".⁴⁴

איננו יודעים בוודאות מה מקור הביקורת של גולדהאר ויחסו כלפי שווארץ, שכן השניים מעולם לא נפגשו. ייתכן שהסיבה נעוצה באופי שתי דמויות אלו: שווארץ כמייצג לכאורה את אנשי היישוב הישן, ואילו גולדהאר כמייצג את מחדשי היישוב היהודי בארץ ישראל, שאף השתתף השתתפות פעילה ביותר בעשייה ההתיישבותית. מנגד אפשר להסביר זאת בהתנשאות מסוימת של גולדהאר כלפי חוקרים שפעלו לפניו, ובכללם גרץ, לונץ ואחרים. דרך המחלוקת שיש לגולדהאר עם שווארץ הוא שילח את חציו גם כנגד חוקרים גדולים שמחקריהם זכו לאהדה במחקר האירופאי בכלל ובקהילה היהודית בפרט: "ולא כדברי הד"ר גרץ שאמר כי 'יורדת הצלמין' זה נחל שיוורד מהר צלמון ועובר דרך ביתר, היא העיר שראה בעל תבה"א בדמיונו בשביל שראה חורבה אחת... (כאילו היינו חסרים חורבות בכל עבר ופינה שבא)... ועל דברי הבאי של המחבר ההוא יסד הד"ר גרץ את דבריו". כך למשל השתלח גולדהאר בגרץ.⁴⁵

גולדהאר ניסה לשוות לספרו אופי גאוגרפי-היסטורי-תלמודי מחד גיסא, ושימוש בשיטות מחקר מודרניות (לכאורה או שלא לכאורה) מאידך גיסא. כשהייתה מחלוקת בין חוקרים מסוימים, ובעיקר כאלה שלא נחשבו בעיניו כגון שווארץ, ובין מקורות התלמוד - העדיף את התלמוד עם פרשנות משלו. בדיון על זיהוי 'קריתיים' שבעבר הירדן נשען גולדהאר על דברי הירושלמי, שזיהה את העיר עם מקום ששמו 'כרישא'. בהערת שוליים התעמת גולדהאר עם שווארץ ולונץ, וכתב:

בעל תבואות הארץ אמר אשר קריתיים היא החורבה 'קורייתא' אשר מנגב להר עטארוס... ומר א.מ. לונץ בהערותיו לספר תבואות הארץ חזק את דבריו ואמר כי החקירות החדשות מסכימות עם בעל תבואות הארץ. ולי יש שאלה גדולה: על מי יש לנו לסמוך? על בעלי החקירות החדשות או על התרגום הירושלמי שחובר מאחד או מקהלא קדישא של מחברי התלמוד... שקבלו מן התנאים שקבלו מן הנביאים.⁴⁶

גם אשתורי הפרחי, בעל כפתור ופרח, לא נמלט מהערותיו העוקצניות של גולדהאר, אם כי בצורה מעודנת יותר, וגם זה בהקשר לשווארץ: "וגמרא ערוכה אשמיט לבעל כפתור ופרח

44. גולדהאר, תרע"ג, עמ' 46 לב.

45. שם, עמ' 52.

46. שם, עמ' 74.

ולהמחברים בעל תבה"א ובעל ערך מילים שהסכימו לדבריו".⁴⁷ נוצר הרושם כי גולדהאר כרך את שווארץ ואת אשתורי יחדיו, כבעלי אותה האסכולה, ולא התעמק בהבדלי הגישות שבין השניים.

דברים אלו של גולדהאר משקפים את קנאותו למקורות היהודיים ואת התעלמותו מן המחקר המודרני, שלכאורה דווקא ממנו היה אפשר לצפות ליחס שונה. גולדהאר מסמל מבחינות רבות את ראשית המחקר המודרני העברי של ארץ ישראל. הוא לא נמנה על חובשי ספסלי בית המדרש מחד גיסא, ולא על המשכילים שאינם בקיאים במקורות היהודיים מאידך גיסא, שכן היה בקי מאוד בספרות התורנית. עם זאת עצם ישיבתו מחוץ לירושלים, באחת ממושבות הגליל החלוציות, יש בה כדי להרחיקו מן המנטליות המסורתית-שמרנית של אנשי היישוב הישן. זאת ועוד עיסוקו בעבודת מדידות השטח, בכלים שהיו חסרים לחוקרים שקדמו לו ולחוקרים בני זמנו, קירבוהו למחקר גאוגרפי מודרני, כפי שאנו מוצאים אצל חוקרים בני המערב מהעת ההיא; על כן יש בשיטתו הדוגלת בהיצמדות למקורות היהודיים ובקבלתם כפי שהם קנאות מסוימת שאינה מתיישבת עם דמותו של האיש.

קנאות זו באה לידי ביטוי גם בהערות שוליים הנוגעות לשווארץ. כך למשל בדיון על זיהוי בניאס כתב גולדהאר: "מכאן תשובה וסתירה לדברי בעל תבואות הארץ והסומכים עליו... כי מלבד שדבריהם השערות בעלמא מיוסדות רק על השתוות צלצול השמות... עוד מראים בעל תבה"א וסיעתו שהם חולקים על דברי אונקלוס ורש"י".⁴⁸

אמנם גם שווארץ ניחן בקנאות מסוימת למקורות העבריים, אולם הוא גילה דווקא פתיחות רבה מאוד לשיטות ולענפי מחקר שהחלו מתפתחים בימיו, כגון טופונומיה וארכאולוגיה, וניצל אותם למחקריו שלו. שווארץ השתמש רבות בזיהוי הפונטי כאחת מהדרכים לזיהוי מקומות והתייחס לאתרים קדומים ולשרידים הארכאולוגיים הנראים לעין, ונרחיב על כך בפרק העוסק בשיטות המחקר של שווארץ.

טענתו של גולדהאר - ולמעשה גם של לעהרן⁴⁹ - בדבר התלבטויותיו של שווארץ בדברי חז"ל במגוון עניינים גאוגרפיים אינה מדויקת כלל וכלל, ומעידה שהם ואחרים לא עיינו כהלכה בכתיבי שווארץ.

47. גולדהאר, תרע"ד, עמ' 98.

48. שם, עמ' 24.

49. צבי הירש לעהרן נולד באמסטרדם למשפחה מיוחסת של בנקאים שמקורה בגרמניה. בראשית המאה הי"ט התחיל לפעול בארגון הפקידים והאמרכלים (פקוא"מ) של אמסטרדם, ארגון שאסף תרומות ותמיכות עבור התיישבות יהודים בארץ ישראל. לימים הפך לאיש החזק בארגון ולמוביל דרכו המנהלית והאינדואולוגית. הגם שלא ביקר מעולם בארץ ישראל הוא עמד בקשר הדוק עם קהילות וראשיהן, בעיקר בירושלים. כך נוצרו קשרים הדוקים עם רבי יהוסף שווארץ.

לעתים עשה שווארץ מאמצים רבים להסכים עם ההנחה 'החז"לית' - אף שמבחינה גאוגרפית מובן לו שיש טעות בדבר. כך למשל כתב במקום אחד: "פסחים מו ע"א: 'ממגדל נוניא לטבריה מיל'. אולם עיננו רואות שהמרחק... הוא אחד ורבע ואיך אמרו חכז"ל מיל אחד... וגם אנכי בעת כתבתי לשון הנ"ל... כבר ידעתי המציאות שהוא מרחק יותר ויותר עם כל זה כתבתי כן, מאחר שחכז"ל גבלו כן".⁵⁰

למרות אישיותו של גולדהאר ופעלו, ולמרות צאת ספרו שנים רבות אחרי ספריו של שווארץ - ולכאורה יש בריחוק הזמן להרחיק את שווארץ מן התודעה - זכה ספרו של שווארץ לתפוצה רחבה ביותר ולאחדה רבה יותר בקרב ציבור לומדי ארץ ישראל בימים ההם. תלמידי בתי המדרשות והישיבות שעסקו בהלכות ארץ ישראל ונדרשו לספרות גאוגרפית ביכרו את שווארץ על פני גולדהאר. לעניין זה הוכחות מספר: ראשית לכול די אם נציין כי ספריו של שווארץ לא נעלמו ולא נשכחו מן התודעה ההיסטורית-הלכתית, ושימשו אחד מנדבכי ספרות ההלכה של ארץ ישראל. אנשי הלכה רבים הסתמכו על קביעותיו הגאוגרפיות של שווארץ למגוון ענייני הלכה. יסוד נוסף שהוא אחד הממדים להערכת כל ספר שהוא, הוא מספר המהדורות שנדפסו. לבד משלוש המהדורות המקוריות ששווארץ זכה לראות בעיניו (עברית, גרמנית ואנגלית), יצא ספרו גם במהדורה המפורסמת של לונץ, והיא עצמה זכתה לעוד שתי מהדורות צילום לפחות.

תופעות ותגובות כגון אלו לא מצאנו בנוגע לגולדהאר. פעלו כמעט שנשכח ופרח לגמרי מתודעת המחקר הגאוגרפי-היסטורי. לא לחינם כינה קרסל את גולדהאר "הנידח והנשכח בחוקרי ארץ ישראל".⁵¹

ספרו של גולדהאר זכה למהדורה אחת בלבד, ואולם רק בדור האחרון, עם פריחתם המחודשת של ספרי גאוגרפיה עבריים של ארץ ישראל שנכתבו במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, יצאה מהדורה מצולמת בלתי-חוקית של ספרו של גולדהאר, והיא נאספה מן המדפים. גם בזה הוא אינו עומד עדיין ב'תחרות' עם שווארץ, שספרו זכה כבר לכמה מהדורות.⁵²

סיכום

היוסף שווארץ קנה מקום של כבוד בהיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל בזכות שיטות המחקר העצמאיות והמקוריות שפיתח, בהקפדה על כללי מחקר מדעיים, בהתאם לחינוך ולהכשרה שרכש באירופה. הרקע התורני שלו ובקיאותו בספרות ההיסטורית

50. שווארץ, תרכ"ב, עמ' כ.

51. קרסל, תשל"ה.

52. ששון, (בהכנה).

היהודית והנכרית העשירוהו במסד היסטורי ומדעי שיישם במחקריו המגוונים בארץ ישראל במאה ה-19. מאמר זה התמקד אמנם בעיקר בספרו הגאוגרפי-היסטורי תבואות הארץ, אך הוא בבואה לשאר כתביו. מצויד בספרייה היסטורית עשירה, ובהכירו את פעלו של רבי אשתורי הפרחי, יצא שווארץ למחקר מדעי שבו התעמת עם זיהוי אשתורי לעיתים רבות בלי כחל וסרק, ולעיתים אימתם. שווארץ עמד על דעתו, גם אם לעיתים הביע אותה בסגנון שאיננו נפוץ בספרות התורנית, וכל זה מתוך הכרת הנוף הנחקר והספרות ההיסטורית.

דווקא למראה ביקורתו הנוקבת של שווארץ אפשר ללמוד עד כמה התעמק בספרו של אשתורי מחד גיסא, ועד כמה העריך את פעלו ההלכתי מאידך גיסא, שכן עיקר הביקורת הופנה לזיהויים הגאוגרפיים-היסטוריים. דומה כי צדק חוקרי ההיסטוריוגרפיה של ארץ ישראל שמצאו דמיון רב בין שני החוקרים ואף השפעה על תפיסת המחקר והכתיבה שלהם, בבחינת מורה ותלמיד. אולם הראינו כי כשווארץ כן אשתורי, פעלו כל אחד מהם בתקופתו בעצמאות ומתוך מטען בסיסי שונה זה מזה - אשתורי מצויד בספרות תורנית בלבד ובמראה עיניים זמני, ואילו שווארץ מצויד בהכשרה מדעית, תורנית ובהיכרות מעמיקה עם הנוף, מה שמסביר את פרץ הביקורת הנוקבת לפעמים. נדמה כי אשתורי ושווארץ נאבקו במאה ה-19 על אותו קהל היעד ועל אותו פלח השוק, מה שמסביר את קנאת הסופרים, המרוחקים אמנם בזמן, אך דומים מבחינה ספרותית-מורפולגית. אך טבעי לקשור את יצחק גולדהאר, איש היישוב החדש, לאותה השרשרת מבחינה היסטוריוגרפית ומתודולוגית. כותבי העתים שלא חשו בהבדלים שבין אשתורי לשווארץ, גם לא חשו בהבדלים המהותיים שבין שווארץ לגולדהאר. גולדהאר, כמייצג לכאורה תקופה חדשה בתולדות הארץ, היכרות מסוג אחר עמה ועבודה עצמאית הכוללת מדידות מעמיקות בשטח - יצא חוצץ נגד שני החוקרים שלפניו. ביקורתו הופנתה אמנם כלפי שיטות הזיהוי הגאוגרפי-היסטורי, אך דומה כי הייתה מכוונת למתודולוגיה של קודמיו.

למרות הביקורת זה על זה, מן האחרון עד לראשון, הנפרשת על פני 700 שנים לערך, הרי שלא נס ליחס של השלושה בעיני המדנים מן החברה המסורתית בעיקר. ספריהם של השלושה זוכים בדורות האחרונים לעדנה ולהוצאות מחודשות כחלק מחזרה לשורשי המחקר הגאוגרפי-היסטורי-הלכתי של הארץ.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

גולדהאר, תרע"ג	י' גולדהאר, אדמת קדש, ירושלים תרע"ג.
הרוזן, תשל"א	י' הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א.
ילין, ת"ש	ד' ילין, "לזכרו של הפרופיסור הרב שמואל קליין ז"ל", ידיעות ז (ת"ש), עמ' 93-94.
לונץ, תרנ"א	א"מ לונץ, מורה דרך בא"י וסוריה, ירושלים תרנ"א.
לונץ, תרנ"ז	א"מ לונץ, כפתור ופרח מאת אישתורי הפרחי, ירושלים תרנ"ז.
לונץ, תרנ"ט	א"מ לונץ, ארץ צבי, ירושלים תרנ"ט.
לונץ, 1979	א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים, מהדורת שילר, ירושלים 1979.
מלמד, תשל"ח	ע"צ מלמד, ספר האנומסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשל"ח.
ספיר, תרע"א	א' ספיר, הארץ, יפו תרע"א.
פרס, תשכ"א	י' פרס, מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים תשכ"א.
קליין, תרצ"ז	ש' קליין, תולדות חקירת ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז.
קרסל, תשל"ה	ג' קרסל, "הנידח והנשכח בחוקרי ארץ-ישראל, (חמישים שנה לפטירתו של ר' יצחק גולדהאר בעל 'אדמת קודש')", הצפה, יד בניסן תשל"ה, עמ' 11.
רייני, תשמ"ב	א' רייני, הערך: 'שם, שמות מקומות', אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 11-29.
שווארץ, תר"ג	י' שווארץ, תבואות שמש, ירושלים תר"ג.
שווארץ, תר"ה	י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ה.
שווארץ, תרכ"ב	י' שווארץ, דברי יוסף: תשובות ג'ד, ירושלים תרכ"ב.
שווארץ, תר"ס	י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס (מהדורת לונץ).

- ששון, תשנ"ד¹ א' ששון, "מפות ארץ ישראל של רבי יהוסף שווארץ", כנס האגודה הגיאוגרפית הישראלית, חנוכה תשנ"ד, חוברת תקצירים (בלא ציון מספרי עמודים).
- ששון, תשנ"ד² א' ששון, "מפת ירושלים של רבי יהוסף שווארץ", סיני קיד (תשנ"ד), עמ' קפב-קפו.
- ששון, תשנ"ד³ א' ששון, "ר' יהוסף שווארץ ותרומתו לחקר ארץ ישראל במאה התשע-עשרה", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 151-156.
- ששון, תשנ"ח א' ששון, סופרים וחוקרים עבריים במאה התשע-עשרה ותרומתם למחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל המאה התשע-עשרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ח.
- ששון, 1999 A. Sasson, The Maps of "Palestine" by Rabbi Joseph Schwarz, *Israeli Map Collectors Society Journal* 17 (1999), pp. 3-8.
- ששון, תש"ס א' ששון "מהלכה למעשה - תמורות בהתפתחות הספרות העברית בידיעת ארץ-ישראל במאה ה-י"ט", בתוך: ארץ-ישראל כמוקד לעלייה לרגל ותיירות (עורכים: א' לב ומ' שילה), רמת גן תש"ס, עמ' 25-39.
- ששון, תשס"ג א' ששון, "בין 'מזרח' למערב - ירושלים בציווי רבי יהוסף שווארץ", בתוך: חידושים בחקר ירושלים הקובץ השמיני, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ג, עמ' 171-199.
- ששון, תשס"ד¹ א' ששון, "יצחק גולדהאר - מודד וחוקר ארץ-ישראל", בתוך: כרטוגרפיה וממ"ג 2004, תקצירי הרצאות (עורך: א' פלד), אוניברסיטת חיפה תשס"ד, עמ' 14-15.
- ששון, תשס"ד² א' ששון, "יצחק גולדהאר, 'מתושבי הגליל העליון'", הגלילה - עלון המועצה לשימור מבנים ואתרים - צפון 6 (אלול תשס"ד), עמ' 3.

- ששון, תשס"ד³ א' ששון, 'רב אומן- ציורי ארץ-ישראל והר חברון של רבי יהוסף שווארץ', ללא ציון שם העורך, חיים ביהודה, קובץ לזיכרו של חיים יהודה מגני, שלמי אריאל, חברון תשס"ד, עמ' ריב-רכג.
- ששון, תשס"ה א' ששון, "חייו ופעלו של רבי יהוסף שווארץ בעל תבואות הארץ, סיני קלד (תשס"ה), עמ' קפא-קצה.
- ששון, 2007 א' ששון, "זואולוגיה והלכה בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה - מחקריו הזואולוגיים של רבי יהוסף שווארץ", בתוך: בני אדם וחיות באספקלריה היסטורית (עורכים: ב' ארבל, י' טרקל, ס' מנשה), ירושלים 2007, עמ' 255-274.
- ששון, (בהכנה) א' ששון, "יצחק גולדהאר - בין מסורת למציאות - תרומתו לחקר ארץ-ישראל", בהכנה.